

Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського. Львівське відділення
Національна спілка краєзнавців України
Рівненська обласна організація
Наукове товариство ім. Шевченка
Рівненський осередок

ДЕРМАНЬ І МІЗОЧ
В ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРІ ВОЛИНИ

Випуск 3

Рівне – 2023

УДК 94:008](477.81/.82)"15/19"(093.2)(06)
Д 36

Редакційна колегія:

Андрій Жив'юк (головний редактор),
Андрій Фелонюк (відповідальний редактор),
Володимир Александрович, Михайло Глушко,
Руслана Давидюк, Ірина Захарчук, Мирон Капраль,
Ярослав Онищук, Володимир Собчук, Ігор Тесленко

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 3 від 15 червня 2023 р.)

*Книгу видано за фінансової підтримки
ПрАТ «Дікергофф Цемент Україна» (генеральний директор Сергій Дудзяний)
«Волинь-цемент» філія ПрАТ «Дікергофф Цемент Україна»
(директор Ігор Давидюк)*

Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині / НАН України. Ін-
Д36 ститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушев-
ського. Львівське відділення; НСКУ. Рівненська обласна організа-
ція; НТШ. Рівненський осередок; редкол.: А. Жив'юк (голов. ред.),
А. Фелонюк (відп. ред.), В. Александрович та ін. – Рівне, 2023. –
Вип. 3. – 368 с., іл.

ISBN 978-966-02-9057-0 (загальний)

ISBN 978-617-14-0105-1 (Вип. 3)

У збірнику друкуються статті та джерельні матеріали за підсумками наукової конференції «Дермань і Мізоч в історії та культурі Волині» (25 вересня 2021 р.). Досліджуються малознані сторінки історії Дерманя, Мізоча й околиць упродовж XV–XX ст. Йдеться про купчу князя Юрія Заславського, укладену Семеном Олізаровичем на с. Білашів 1496 р.; біографічні відомості про точивецького боярина Григорія Сестрена; примірник грецько-церковнослов'янської граматики «Αδελφότης» з автографом намісника Дерманського монастиря Ісаї (Радевича); «сретичну» літературу в бібліотеці цієї обителі 1791 р.; Мізоцьку гміну під час військово-політичного протистояння на радянсько-польському прикордонні; персональний склад та діяльність Мізоцьких районних відділень НКВС / НКДБ у 1940–1941 рр.; переселених українців Східної Словаччини в Мізоцькому районі 1940-х рр. Висвітлено трагічну долю археолога Григорія Самчука та подвійне життя зв'язкової командира УПА Василя Кука Раїси Трофімчук, опубліковано роздуми Андрія Содомори про Бориса Тена і спогади вчителя з Буші Антона Федорчука.

Для науковців, викладачів, усіх, хто цікавиться локальною історією.

УДК 94:008](477.81/.82)"15/19"(093.2)(06)

ISBN 978-966-02-9057-0 (загальний)

ISBN 978-617-14-0105-1 (Вип. 3)

© Автори, 2023

Іван АЛЬМЕС

«ЄРЕТИЧНІ КНИГИ» У БІБЛІОТЕЦІ ДЕРМАНСЬКОГО МОНАСТИРЯ 1791 РОКУ

Функціонування «заборонених», у т. ч. і «єретичних» книг у василіянських монастирях ранньомодерного часу на сьогодні все ще залишається маловивченим. В обителях василіян Руської провінції до кінця 1770-х рр. практики окремого реєстрування такої літератури фактично не існувало. Беата Лоренс віднайшла подібні списки у бібліотеках тільки двох чернечих спільнот – луцької (1763 р.) та львівської святоюрської (1773 р.)¹. Заборона тих чи тих текстів не поширилася і серед василіян Львівської єпархії, хоча в монастирях про таку практику знали. Лише в декількох із понад 40 досліджуваних монастирських бібліотек Львівського владництва вдалося виявити «Індекси заборонених книг». В інвентарях деяких обителей могли позначати певні книги як *prohibiti*, та про повноцінні рубрики забороненої літератури усе ж не йшлося.

На підставі попередніх студій можна висновувати, що у василіянських чернечих осередках ранньомодерної доби не існувало не стільки самих недозволених книжок, як радше уявлення про заборонені тексти та відповідних знань для їхнього виокремлення². Про це свідчать способи організації книгозбірень – здебільшого за зовнішніми ознаками (форматом і мовою), а не за тематикою. Щойно з 1760–1770-х рр. в обителях

¹ Lorens B. *Bazylianie prowincji koronnej w latach 1743–1780*. Rzeszów, 2014. S. 403–404.

² Альмес І. Від молитви до освіти: Історія читання ченців Львівської єпархії XVII–XVIII ст. Львів, 2021. С. 252. (Серія «Київське християнство». Т. 26).

Львівської єпархії бібліотеки почали впорядковувати тематично. І це були ті монаші осередки, при котрих діяли освітні заклади, викладачі й вихованці яких потребували зручного доступу до необхідної літератури, що й забезпечувала тематична впорядкованість³. Іншими словами, рубрики «заборонених книг» були там, де бібліотеку каталогізували тематично. А це, своєю чергою, найчастіше спостерігалось в монастирях з навчальними закладами.

Перш ніж аналізувати побутування «єретичних книг» у Дерманській обителі, з'ясую: які саме книги вважалися забороненими? За якими ознаками їх відносили до рубрик єретичних чи схизматичних? Чи ці питання регламентувалися правилами в капітульних конституціях? Як дотримувалися таких постанов на практиці? Запропонована проблематика широка, тому розгляну її на прикладі книгозбірні лише одного монастиря – Дерманського 1791 р.

Василіянські правила про «єретичні книги». Чернече життя василіян регламентувалося, крім «Правил» св. Василя Великого, також капітульними конституціями – актами, прийнятими на капітулі, найвищому колегіальному органі управління Василіянського чину. Уже в партикулярних правилах першої третини XVII ст. наголошувалося, щоб «єретичні» книги не тільки окремо зберігали, але й вели їхній особний реєстр⁴. З усіх капітульних постанов XVIII ст. зупинюся на приписах стосовно книг на матеріалі чи не найповнішого проекту – Гоцанських конституцій 1773 р., оскільки саме ці норми залишались актуальними на початку 1790-х рр., тобто в період, що досліджується в цій статті. Хоча вони й не були затверджені генеральною капітулою, однак лягли в основу пізніших конституцій ЧСВВ⁵.

³ Альмес І. Від молитви до освіти... С. 120, 122.

⁴ Партикулярні правила окремих урядів. *Підручний П., П'єтничко Б. Василіянські генеральні капітули від 1617 по 1636 рік.* Рим; Львів, 2017. Т. 1. С. 451.

⁵ Підручний П. В., ЧСВВ. Історичний нарис законодавства Василіянського Чину Святого Йосафата (1617–2018 рр.). Рим; Львів, 2018. С. 214, 243, 247.

У Гошанських конституціях міститься розпорядження щодо «еретичних книг». Власне такої літератури стосується десяте з 11 правил бібліотекаря (був зобов'язаний укладати каталог книг, прибирати приміщення, вести реєстр виданих книг і т. д.⁶). Цей пункт варто подати повністю: «10. Libri haereticorum, aliiq; prohibiti in peculiari repositoio (quod carcer apelletur) sub clavi apud ipsum Superiorem asservata, retineantur, nec extrahantur ad legendum, nisi iis, qui libros ejusmodi legendi facultatem a S. Sede Apostolica habuerint»⁷. Цікаво, що насамперед сказано про *libri haereticorum* і щойно опісля – про *libri prohibiti*. Такі книжки бібліотекар повинен був зберігати окремо у т. зв. карцері, ключі від якого належали настоятелю обителі. Їх заборонялося читати всім, за винятком ченців, котрі мали дозвіл з Апостольської столиці. Відомо також, що декретом Конгрегації поширення віри від 10 липня 1775 р. заборонені книги було дозволено читати архимандритам з титулом доктора⁸. Дерманський монастир мав статус архимандрії, але чи його очільник читав «еретичні книги» – питання для спеціальних досліджень.

Не менш важливо розуміти, які саме твори були «еретичними» для василіян у XVIII ст. Часткову відповідь на це питання дають кодифіковані на Замойському соборі 1720 р. правила Унійної церкви, які безпосередньо вплинули на подальші нормативні документи XVIII ст. У соборових постановах знаходимо пояснення й коментарі про еретиків і схизматиків, яким заборонялось уділяти святу Євхаристію⁹. Щоправда, окремого

⁶ Constitutiones examinandae et seligendae in futuris capitulis sive Constitutiones in monasterio Hoscensi formatae, ex decreto novissimi generalis Brestensis Capituli pro notitia PP. & FF. Provinciae Lituanae vulgatae. Vilnae, 1773. T. 2. P. 97–99.

⁷ Ibid. P. 98.

⁸ Archivio Apostolico Vaticano, Archivi Nuntiaturae Varsaviensis, vol. 108, fol. 226 v.

⁹ Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року. Львів, 2021. Кн. 1: Діяння та постанови / упоряд. Р. Паранько, Іг. Скочиляс, Ір. Скочиляс. С. 336. (Серія «Київське християнство». Т. 23).

пункту про «єретичні книги» там немає, проте є коментар про книги схизматиків: «аби на майбутнє ніхто не смів і не наважувався видавати друком або ж ввозити до нас із країв схизматиків та зберігати будь-які книги без схвалення й дозволу місцевого ординарія»¹⁰. А під час візитації потрібно було переконатися у відсутності схизматичних Службників і Требників¹¹. Та чи всі книжки православних вважалися схизматичними? Як показав аналіз інвентарних описів монастирських бібліотек Львівської єпархії, такої практики заборон для всієї православної літератури не існувало, скоріш за все через незнання укладачів документів про їхню «схизматичність». Зрештою, не існувало й окремих індексів «схизматичних книг». Натомість відсутність згадки про «єретичні книги», найімовірніше, пояснюється тим, що це загальновідома інформація, відображена в доктринах Католицької церкви. Уточнення ж про схизматиків, себто православних, обумовлювалося локальними потребами Руської унійної церкви.

Про єретиків йдеться також у т. зв. Замойському катехизмі – «Собранії випадков кратком», який уклав київський унійний митрополит Лев (Кишка). В одинадцятій главі виділено п'ять головних сект, остання з яких – єретики: «Четвертыи называються Тѳрки [...] Пятыи называють[ъ]ся Єретьки»¹². Згідно з владикою Львом, до єретиків належать і ті, хто визнає вчення «Аріа, Дівскора, Євтихіа, Лютра, Калвина, Магѳмета»¹³. Навіть більше – у Катехизмі людей, «читаючіи книги» єретиків та «книги Чародѳійскіа», теж залічено до категорії тих, які «мають выклинатися»¹⁴. Подібні формулювання помічаємо й у пізніших виданнях. Так, у почаївському «Чині ієрейського

¹⁰ Замойський провінційний собор... С. 320.

¹¹ Там само. С. 411.

¹² Собрание випадковъ краткое, и духовнымъ особомъ потребное имущее в себѣ науку ѿ сакраментовъ, ѿ десяти божіихъ приказанавъ, ѿ приказанавъ церковныхъ... Супрасль, 1722. С. пѣ.

¹³ Там само. С. пѣ зв.

¹⁴ Там само. С. рѣки зв.

наставленія» 1776 р. в переліку гріхів, пов'язаних із чарами, фіксується «книг еретическихъ читаніє»¹⁵.

Бібліотека Дерманського монастиря 1791 р. Дерманський монастир постав у XV ст. зусиллями князя Василя Федоровича Острозького як одна з княжих захисних споруд (були ще в Острозі, Дубні, Заславі та ін.). Про такий фортифікаційний статус свідчить природне розташування обителі на горі, оточеній ровами й стіною, а також, зокрема, вхід до неї через «звідний міст і мурованою чотиригранною вежею, що служила воротами і дзвіницею»¹⁶. Досі увагу дослідників частіше привертало минуле цього чернечого осередку часів князя Василя-Костянтина Острозького та першої половини XVII ст.¹⁷ Тож, незважаючи на збережені джерела, до сих пір немає цілісних розвідок з історії Дерманської архимандрії XVIII ст. У той період монастир входив до складу Литовської провінції Василянського чину. В останній чверті XVIII ст. обитель вже посідала інший статус, ніж раніше, що видно навіть за зовнішніми показниками. 1786 року в архимандрії було дев'ять населеників, серед яких проповідник Теодосій (Станкевич), сповідник (пенітенціар) Йосафат (Леонович) і настоятель Панкратій (Пежецький)¹⁸. У списку ченців бібліотекар не фігурує, що й не дивно, якщо зважити на нечисленність монашої спільноти в той час.

Історія книгозбірні Дерманського монастиря унійного періоду також малознана. Про окремі примірники писав єпископ

¹⁵ Getka J. U progu modernizacji. Ruskojęzyczne drukarstwo bazyliiańskie XVIII wieku. Warszawa, 2017. S. 107.

¹⁶ Вуйцик В. Дерманський монастир-фортеця (до питання про час створення). *Лавра: Часопис монахів Студитського уставу*. Львів, 2000. Ч. 2 (16). С. 42.

¹⁷ Огляд історіографії подано в: Лопачька Н. Дерманський монастир та міжконфесійна боротьба на Волині в кінці XVI – першій половині XVII століття: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. Острог, 2007.

¹⁸ Österreichische Nationalbibliothek in Wien, die Handschriftenabteilung, Series Nova, cod. SN 2798, fol. 194 v.–198 v.

Єрофій (Лобачевський) – дерманський архимандрит упродовж 1830–1860-х рр. У статті, опублікованій 1873 р., він зазначив про понад 400 бібліотечних томів у Дермані – як з Дерманського, так і з Острозького монастирів. Таку ж кількість книг нотує інвентар, датований після 1858 р.¹⁹ Описав Лобачевський і маргіналії та побутування деяких примірників доби князів Острозьких – Євангелій, Міней, Житій святих тощо. Особливу увагу архимандрита привернув Пом’яник зі згаданими в ньому іменами. Автор також навів назви та, що найважливіше, роки й місця видання тих томів грекою й латиною, які видалися владиці Єрофію найбільш вартісними й ексклюзивними. До них він відніс, зосібна, базельські, франкфуртські, венеційські друки XVI ст.²⁰

З-поміж сучасних дослідників цією проблематикою займався Василь Ульяновський, який висвітлив певні сюжети історії монастирської бібліотеки в Дермані²¹. Узагальнила процес формування та склад книгозбірні Дерманської архимандрії кінця XVI – першої половини XVII ст. у своїй публікації Наталія Лопачька²².

18 квітня 1791 р., під час поставлення Юліана (Петровича) як нового настоятеля (адміністратора) Дерманської архимандрії, було укладено інвентарний опис обителі. У титулі документа підкреслено, що чернечий осередок належить Литовській провінції ЧСВВ, але поставлення й інвентаризацію в 1791 р.

¹⁹ Paszkiewicz U. *Catalogus cathalogorum. Inwentarze i katalogi bibliotek z ziem wschodnich Rzeczypospolitej od XVI wieku do 1939 roku*. Warszawa, 2015. T. 1. S. 171.

²⁰ [Иерофей (Лобачевский), еп.]. *Историческая записка о Дерманском монастыре. Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*. Кременец, 1873. 1 мая. № 9. С. 327–333.

²¹ Ульяновский В. *Острожская и Дерманская библиотеки в судьбе Лжедмитрия I. Книга: Исследования и материалы*. Москва, 1994. Т. 69. С. 163–170.

²² Лопачька Н. *Бібліотека та архів Дерманського монастиря (кінець XVI – перша половина XVII ст.)*. *Гуржіївські історичні читання: Зб. наук. праць*. Черкаси, 2012. Вип. 5. С. 151–154.

здійснили «*za instrumentem*» генерала Руської конгрегації Максиміліана (Вільчинського)²³. Уршула Пашкевич у фундаментальному Каталозі інвентарів монастирських бібліотек вказала про документ 18 квітня 1791 р., однак лише з фондів Державного історичного архіву Білорусі в Мінську (ф. 3330, оп. 1, спр. 25), вочевидь не знаючи про інвентар з харківських колекцій. За підрахунками вченої, у Дерманській обителі зберігалось щонайменше 346 томів. Пише авторка й про інвентар 1792 р., згідно з яким у монастирській книгозбірні було більше 313 книг²⁴.

За моїми обчисленнями, у 1791 р. книжкове зібрання Дерманської архимандрії налічувало понад 405 томів, з яких 375 – власне бібліотечні (не рахуючи кодекси в «торбах», про які мовиться в інвентарі), а понад 40 – «церковні книги»²⁵. Для порівняння з іншими василіянськими монастирськими бібліотеками Литовської провінції: у Бересті 1794 р. було бл. 700 видань. Варто зауважити, що при цьому берестейському монастирі функціонував публічний колегіум, а з 1797 р. діяла також повітова шляхетська школа²⁶. Майже 700 книг мала в 1793 р. бібліотека Холмського чернечого осередку, при якому провадилися навчальні студії. Це книжкове зібрання розміщувалося в спеціальному бібліотечному приміщенні²⁷. Одна з найбагатших тогочасних збірок книг належала Віленській Святотро-

²³ Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка (далі – ХДНБ), Фонд рідкісних видань та рукописів, спр. 819143, арк. 1. Дякую д-ру Андрієві Фелонюку за копію інвентаря.

²⁴ Paszkiewicz U. *Catalogus catalogorum...* T. 1. S. 170.

²⁵ ХДНБ, Фонд рідкісних видань та рукописів, спр. 819143, арк. 8 зв.–9, 10 зв.–20.

²⁶ Wereda D. *Działalność bazylianów w Brześciu Litewskim w XVII–XIX wieku. Roczniki humanistyczne*. Lublin, 2018. T. 66. Zesz. 2. S. 128, 132.

²⁷ Lorens B. *Monaster bazylikański w Chełmie w XVII i XVIII wieku. Przywrócona pamięci. Ikona Matki Boskiej Chełmskiej: ikonografia – kult – kontekst społeczny = Повернута із небуття. Ikona Холмської Богородиці: іконографія – культ – суспільний контекст / pod red. A. Gila, M. Kalinowskiego, I. Skoczylasa. Lublin; Lwów, 2016. S. 314–315.*

їцькій обителі – у ній станом на 1804 р. було бл. 6 000 томів²⁸. Характерно, що й у найдетальнішому інвентарі цієї бібліотеки 1823 р. відсутня окрема рубрика *libri prohibiti*²⁹.

Каталог книгозбірні Дерманського монастиря 1791 р. поділений на дев'ятнадцять рубрик («церковні книги» до уваги не беремо) (табл. 1). Як переконаємося, найбільше було «аскетичної» літератури (58), далі за чисельністю переважала проповідницька (40), богослужбова (крім «церковної») та *Miscellanei* (40). Також багато (відносно до інших рубрик) траплялося тут творів Отців Церкви (30) та різноманітних риторик і граматик (30). Панорамний огляд видань дає змогу стверджувати, що йдеться про «типовий» для тогочасних василіянських бібліотек тематичний набір книг – здебільшого гуманістична лектура, а також праці авторів-ранньомодерників, із зовсім незначною часткою текстів з просвітницькими ідеями³⁰. Утім, докладніший аналіз тематичної палітри Дерманської василіянської книгозбірні – завдання для спеціальної наукової розвідки, підставою для якої можуть слугувати не тільки інвентарні описи, а й дерманські примірники стародруків з колекції Музею книги і друкарства м. Острога³¹.

«Книги магометанські, єретичні та схизматичні». В інвентарному описі бібліотеки Дерманського монастиря 1791 р. не вдалося виявити запису про «Індекс заборонених книг».

²⁸ Альмес І. Бібліотека. *На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі* / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса та І. Сковчильяса. 2-ге, випр. й допов. вид. Львів, 2019. С. 295. (Серія «Київське християнство»). Т. 16).

²⁹ Lietuvos mokslo akademijos Vrublevskių biblioteka, Rankraščių skyrius, f. 41, b. 83, l. 20 v.–81.

³⁰ Детальніше про просвітницькі ідеї у василіянських монастирських бібліотеках див.: Альмес І. Історія читання та ідеї Просвітництва у василіянських монастирях Львівської єпархії другої половини XVIII ст. *Український історичний огляд*. Львів, 2022. Вип. 1. С. 149–161.

³¹ Стародруки Речі Посполитої XVI–XVIII ст. у зібраннях Музею книги та друкарства м. Острога і Волинського краєзнавчого музею: Каталог / уклад. О. Позіховський, С. Позіховська. Луцьк, 2005. С. 27, 32–37, 44, 47, 68.

Таблиця 1

Тематичні рубрики Дерманської монастирської бібліотеки 1791 р.

№	Літерна нумерація	Назва рубрики	Кількість книг
1	A	Sacra Scriptura	9
2	B	Concilia	7
3	C	Interpretes	5
4	D	Sancti Patres	30
5	E	Concionatores	40
6	F	Jus Canonicum et Civile	11
7	G	Theologi Speculativi	13
8	H	Theologi Morales	8
9	I	Ascetae	58
10	K	Historici Sacri et Profani	22
11	L	Philosophi	12
12	Ł	Rhetores Poetae et Grammatici	30
13	M	Controversistae	17
14	N	Libri Machometis, Haeretici et Schismatici	7
15	O	Libri Sclavonico idiomate expressi et scripti	11
16	P	Libri Rituales et Miscellanei	40
17	Q	Miscellanea	27
18	R	Torby czyli Paki	7 ³²
19	–	Libri post confectum Catalogum Accessorij	28

Джерело: Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка, Фонд рідкісних видань та рукописів, спр. 819143, арк. 10 зв.–20.

³² Тут доцільно подати і сам перелік: «347. Torba roznych Panegirykow, Mow, Kazań etc. czyli Pak ... R ... 1; 348. Torba roznych Inwentarzow, Regestrow i kwitow dawnych ... R ... 2; 349. Torba roznych Manuscriptow jako to Kazań etc. ... R ... 3; 350. Torba roznych Szpargałow post obitum cujusq Monachi ... R ... 4; 351. Torba roznych Ułomkow Ruskich pisanych i drukowanych ... R ... 5; 352. Torba w ktorej są złożone Listy JW [Porfriusza] Wazynskiego. Item List Pasterski JW Arcybiskupa Połock[iego]. Xiążki nieoprawne, rozne kalendarzyki, i inne opałe ale dobre Xiążeczki; 353. Kufer z roznymi Regestrami i kwitami Ekonomicznemi, Reszta Szpargałow w szufladzie stolika tam będącego» (ХДНБ, Фонд рідкісних видань та рукописів, спр. 819143, арк. 20).

Немає й власне рубрики *libri prohibiti*. Але є, натомість, окремий літерний список: «N. Libri Machometis, Haeretici et Schismatici». У такій самій послідовності терміни фігурують і в інших документах, наприклад у постановах Замойського собору³³. Проте тут перед цими означеннями ще додано «магометанських», що для василіянських реєстрів не типово. Ось перелік усіх трьох «видів» літератури зі згаданого інвентаря:

- «262. Alcoran Machometis cum suis Consulationibus in fol. ... 1
- 263. Davidis Herlitij de Calendarijs in 4to ... 2
- 264. Chronicon Carionis auctum a Melanthere et Peucero ... 3
- 265. Alphabetum Joanicij Galatowski in 4to ... 4
- 266. Controversiar[um] Lutheranor[um] Enchiridia multum prohibita ... 5
- 267. Hieronymi Stridonensis Commentarij in Eples S. Pauli ... 6
- 268. Alphabetum quoddam Lutheranor[um] sine prin. et fine ... 7»³⁴.

Спробую ідентифікувати ці книжки, а також зрозуміти, чому їх віднесено до вказаної категорії. Відразу слід зазначити, що два записи, які стосуються постаті Лютера, не вдалося реконструювати. Можливо, що під № 266 укладачі реєстру занотували таким чином Лютерів твір «Enchiridion piarum precatio-num: cum Calendario & Passionali, ut vocant», який на той час уже перебував у списку заборонених книг³⁵. Так само не встановлено, про який «алфавіт лютеран» мовиться в записі № 268 «Alphabetum quoddam Lutheranor[um]». У кожному разі обидва неідентифіковані видання пов'язані з лютеранством. Загалом у василіянських монастирях, принаймні Львівської єпархії³⁶,

³³ Див.: Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року. Кн. 1. С. 257–420.

³⁴ ХДНБ, Фонд рідкісних видань та рукописів, спр. 819143, арк. 19.

³⁵ «Enchiridion piarum precatio-num cum Calendario, & Pafionali, ut vocant, Marth. Lutheri. App. Ind. Trid.» (Index librorum prohibitorum Sanctissimi Domini Nostri Pii Sexti pontificis maximi süssu editus. Romae: ex typographia Rev. Camerae Apostolicae, MDCCLXXXVI [1786]. P. 95).

³⁶ Більше про твори протестантів у бібліотеках василіян: Almes I. Piśmiennictwo protestanckie w księgozbiorach bazylińskich eparchii lwowskiej w XVIII wieku.

праці протестантів були рідкісними, тож і Дерманська бібліотека не вирізняється на цьому тлі. Викликає подив, натомість, внесення до цього переліку твору Отця Церкви Єроніма Стридонського – його Коментарів латиною на Послання апостола Павла. Якою саме – єретичною чи схизматичною – вважав цю книжку укладач, здогадатися важко, та, мабуть, ця позиція потрапила сюди випадково, бо у римських індексах заборонених книг вона відсутня.

Коран латиною Теодора Бібліандера. Першим пунктом в аналізованому документі 1791 р. значиться «Alcoran Machometis cum suis Consulationibus in fol.», тобто Коран. Дерманський примірник цього основного тексту ісламу зберігається сьогодні у сховищах Музею книги і друкарства м. Острога³⁷. Тому знаємо достеменно, що йшлося про базельське видання 1550 р. Теодора Бібліандера. А належність його екземпляра обителі в Дермані засвідчує провенієнція: «Librum Alcorani Arabici cui est Orihoationi et Conpilationis, inscribo ac Bibliothecam Dermanensi[s]. Januar Ohurczewicz, Archim[andritae] Derma[nensis]»³⁸ (*ил. 1*). Стисло представлю особливості цієї едиції.

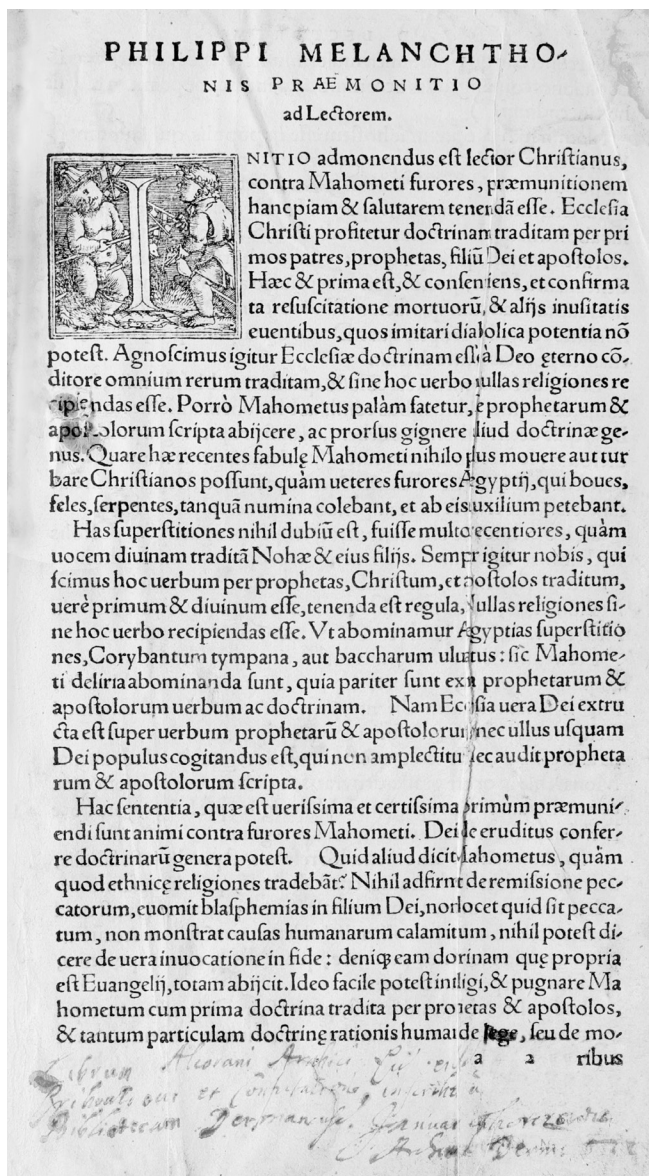
Переклад Корану латинською мовою було видано в друкарні Теодора Бібліандера (1505–1564) 1550 р. в Базелі. Богослов Теодор Бучман (званий Бібліандер) відомий як послідовник Еразма Роттердамського та наступник Цвінглі на кафедрі Святого Письма в Цюриху. До найважливіших видавничих проєктів цього знавця юдейської релігійної культури³⁹ відносять

Z badań nad książką i księgozbiorem historycznymi. Warszawa, 2022. Т. 16. Zesz. 3. S. 359–374.

³⁷ Музей книги і друкарства м. Острога, КН-3118. Дякую Андрієві Брижку за допомогу в доступі до примірників з колекції стародруків цього музею та дозвіл опублікувати ілюстрації.

³⁸ Machometis Saracenorum principis, eius que successorum vitae, doctrina, ac ipse Alcoran, quo uelut authentico legum divinarum codice Agareni&Turcae... [Basel: Bibliander (Buchmann) Theodor, 1550. Fol. 2].

³⁹ Felici L. Universalism and Tolerance in a Follower of Erasmus from Zurich: Theodor Bibliander. *The Reception of Erasmus in the Early Modern Period* / ed. by K. Enekel. Leiden; Boston, 2013. P. 85.

Пл. 1. Вкладницький запис Януарія (Огурцевича) до Дерманської архимандрії на книзі «Machmetis Saracenorum principis» (Базель, 1550). Джерело: Музей книги і друкарства м. Острога, КН-3118, нн. арк. 2

граматику з івриту (1535 р.), першу латинську публікацію Корану (1543 р.) та тлумачення пророцтва Ездри⁴⁰.

Книга під назвою «*Machumetis Saracenorum principis*» містила не лише переклад Корану латиною – це була своєрідна енциклопедія про ісламську цивілізацію. Рефлексії автора щодо релігії мусульман негативні. На його думку, це одна з найгірших ересей. А позаяк знати про своїх «інших» сусідів входило до числа його завдань під час «картографування» царства Божого на землі, то таку публікацію було здійснено на тій підставі, що знання – це найкраща зброя⁴¹. Зрештою, в коментарях Бібліандера простежуються апологетичні конотації християнства. Після перекладу священної книги мусульман він почав працювати над перекладом Біблії арабською мовою, виношуючи ідею про «діалог» між християнським Заходом та іншими світовими цивілізаціями⁴².

Переклад Корану латиною з'явився ще у XII ст., і його виконав Роберт Кеттенський. Цей манускрипт (входив до колекції рукописів *Collectio Toletana* бенедиктинського абатства Ключні), який використовували гуманісти епохи Ренесансу, і став основою базельського видання. Бібліандер навіть прокоментував переклад XII ст., хоча, як наголошують дослідники, він недостатньо добре володів арабською мовою, тому транслітерація івритом рясніє помилками. «*Machumetis Saracenorum principis*» складається з трьох томів (чи частин). До першого з них увійшли: «*Praemonitio ad Christianum lectorem*» (вступне слово авторства Філіпа Меланхтона), «*In Alcorani Praefatio*» Мартіна Лютера й «*Apologia pro editione Alcorani*» Теодора Бібліандера⁴³. Отож у Дерманському монастирі було справді цінне видання – латинський переклад Корану, зроблений ще

⁴⁰ Felici L. Universalism and Tolerance... P. 86.

⁴¹ Ibid. P. 97.

⁴² Ibid. P. 101.

⁴³ Felici L. L'Islam in Europa. L'edizione del Corano di Theodor Bibliander (1543). *Cromohs*. 2007. Vol. 12. P. 1–13. Див. також: Lamarque H. Vies et doctrine de Mahomet, chef des sarrasins, et de ses successeurs, avec le Coran pro-

у XII ст., відредагований гуманістом Бібліандером, з передмовама Філіпа Меланхтона й Мартіна Лютера з XVI ст. До того ж у процесі вивчення монастирських книгозбірень Львівської єпархії XVII–XVIII ст. аналогічних записів про наявність у православних, а потім василіянських обителях примірників Корану не виявлено, а отже, принаймні в такому контексті побутування латиномовного тексту священної книги ісламу виглядає ексклюзивно.

Як уже відомо з цитованої провенієнції, екземпляр Корану «вписав» (*inscribo*) до Дерманського монастиря архимандрит Януарій (Огурцевич) (1664–1729), який очолював обитель у 1713–1729 рр. Отець Януарій походив з міщанської родини Вільна, а його батько Михаїл виконував певний час обов'язки бурмиистра міста. Після вступу до Василіянського чину в 1682 р., майбутній архимандрит навчався на курсах філософії й теології Браунсберзької папської колегії. З цих студій збереглися його двотомні конспекти «Fons moralium». Перш ніж очолити Дерманську архимандрію, Януарій (Огурцевич) у 1694 р. став намісником Жировицького монастиря, а пізніше – настоятелем Віленської (1694–1698) і Зимненської (1700–1705) обителей. Одночасно був ректором Володимирської василіянської колегії (1699–1713) і генеральним намісником та генеральним візитатором Володимирської єпархії (1703–1705)⁴⁴. У серпні 1713 р. в Супрасльському монастирі перемишльський єпископ Юрій (Винницький) поставив цього досвідченого василіянського урядника на архимандрита дерманського й дубенського. І, як записали в Диптиху, він там жив *exemplariter* і добре урядував. 21 квітня 1729 р., у Великий четвер, Януарій (Огурцевич)

prement dit: présentation. *Théodore Bibliander, le Coran en latin / texte établi par T. Vigliano et introduit par H. Lamarque. Université de Lyon, 2010.*

⁴⁴ Гіль А., Скочиляс І. Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси. Львів, 2013. С. 82. Див. також: На перехресті культур: Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі / за ред. А. Бумблаускаса, С. Кулявічюса та І. Скочиляса. 2-ге, випр. й допов. вид. Львів, 2019. С. 394.

помер і був похований в обителі⁴⁵. Як архимандрит дерманський і дубенський, він брав участь у Замойському соборі 1720 р. (його підпис – третій у списку дев'яти архимандритів василіянських монастирів)⁴⁶.

Аналізований примірник з Музею книги і друкарства м. Острога «зачитаний» – на маргінесах чимало нотаток, коментарів тощо. За припущеннями Михайла Якубовського, було декілька авторів маргіналій, серед яких і Януарій (Огурцевич). Заувага дослідника про вправний арабський напис на титулі назви видання з використанням діакритики, а також чимала увага й до сур самого священного тексту, а не просто до передмови чи коментарів, доводять, що, по-перше, читач був зацікавлений у тематиці, а по-друге, ймовірно, знав, принаймні на базовому рівні, арабську мову⁴⁷. Детальніший розгляд приміток у Корані саме Януарія (Огурцевича) – завдання для подальших досліджень, утім як і книжкового зібрання цього дерманського й дубенського архимандрита. У середині XIX ст. екземпляр стародруку був ще в Дерманській обителі, і власне на нього звернув увагу Єрофій (Лобачевський). Він подав описи небагатьох з 400 книг тодішньої бібліотеки, у т. ч. і цей: «Machumedis Alcoran cum confutationibus perversorum ejus dogmatum въ листъ, 1500»⁴⁸.

Чому ж саме в Дерманському чернечому осередку побутував Коран латинською мовою? Відповідь залишається відкритою. Відомо, що книгу «вклав» до обителі Януарій (Огурцевич).

⁴⁵ Российская национальная библиотека (Санкт-Петербург), Отдел рукописей, ф. «Польскоязычные документы», ф. I, № 47, л. 247–249.

⁴⁶ Замойський провінційний собор Руської Унійної Церкви 1720 року. Кн. 1. С. 153.

⁴⁷ Якубович М. Латинський переклад Корану з Острога і його невідомий коментатор XVII століття. *Іслам в Україні* [Електронний ресурс]. *Режим доступу*: <https://islam.in.ua/ua/istoriya/latynskyy-pereklad-koranu-z-ostroga-i-yogo-nevidomyy-komentator-xvii-stolittya>.

⁴⁸ [Иерофей (Лобачевский), еп.]. Историческая записка о Дерманском монастыре... С. 333.

Також знаємо, що в XVI–XVII ст. в навколишніх поселеннях – Острозі, Нетішині тощо – мешкали «литовські татари», мусульмани за віросповіданням. Мало того, лінгвістичні студії дозволили Сергію Темчінасу припустити, що один з рукописних перекладів Корану польською мовою був зроблений XVII ст. литовськими татарами в руських (українських) околицях⁴⁹. Тобто Дерманський монастир функціонував в регіоні культурного співіснування християн та мусульман і дізнатися про своїх «інших» сусідів автохтони могли, з-поміж іншого, і за допомогою латиномовного Корану. Про сповідників ісламу в православних чи унійних монастирях могли отримати інформацію також із невеликої книжки польською мовою: «Alkoran Machometow. Nauka heretycką u żydowską u pogańską napreńiony...». Цей трактат Йоаникій Галятовський опублікував 1683 р. в Чернігові. У 12 розділах, на які поділено весь текст праці, у формі диспуту між християнином та мусульманином критично розкривається вчення ісламу⁵⁰. Однак примірника цього видання в Дерманській обителі 1791 р. не зафіксовано.

«Календар» Давида Герліца. «Davidis Herlitij de Calendarijs in 4to» (друга позиція в досліджуваному списку «єретичних книг» Дерманського монастиря 1791 р., № 263) – це, безперечно, «Календар» Давида Герліца, щоправда, не ясно, якого року видання. Поява цієї книги мала свою тривалу передісторію. Після реформи церковного календаря папи Григорія XIII 1582 р. питання літочислення спровокувало дискусію та бум різноманітних видань. Існують навіть бібліографічні покажчики календарів і реєстри їхніх авторів, що охоплюють період з 1540 до 1700 р. на території від Балкан до Прибалтики⁵¹ (каталогізовано,

⁴⁹ Темчин С. О волынском происхождении рукописного перевода Корана на польский язык по рукописям литовских татар XVII–XX веков. *Острозька давнина*. Острог, 2020. Вип. 7. С. 153–158.

⁵⁰ Яковенко Н. У пошуках Нового неба: Життя і тексти Йоаникія Галятовського. Київ, 2017. С. 73.

⁵¹ Herbst K.-D. Die Kalendermacher – Namen, Leumund, sozialer Status. *Schreibkalender und ihre Autoren in Mittel-, Ost- und Ostmitteleuropa (1540–1850)* / Hrsg. K.-D. Herbst, W. Greiling. Bremen, 2018. S. 21–22.

зокрема, бл. 10 тис. примірників календарів німецькою мовою). До числа таких «творців календарів» відносять Давида Герліца (1557–1636) – фізика, астронома, професора математики Грайфсфальдського університету в Померанії (1585–1598), а в 1597 р. і його ректора. «Календар» цього вченого видавали німецькою, шведською, данською, угорською та іншими мовами⁵².

1644 року у василянській друкарні Віленського Святотроїцького монастиря вийшла книга «Kalendarz Prawdziwy cerkwi Chrystusowey» авторства дерманського архимандрита Івана (Дубовича) († 1646)⁵³. Ця невеличка праця про реформу календаря папи Григорія XIII містить чимало покликань на роботи (здебільшого латиномовні) різних авторів. Як бачимо, очільника монашої спільноти не просто цікавила календарна тематика – він написав присвячений цьому трактат. Чи міг Іван (Дубович) користуватися примірником «Календаря» Герліца? Мабуть, що так. Навіть якщо й не було посилання на твір Герліца у книзі Дубовича, архимандрит міг читати його текст. Можливо, екземпляр цього «Календаря», задокументований у Дерманській обителі 1791 р., з'явився там ще за Дубовича. Не виключено, що й інші «єретичні книги» теж походили з другої чверті XVII ст. і його колекції. Адже архимандрит також підготував манускрипт «Хроніка» з викладом історії Церкви до 1600 р., а в цій роботі могла б пригодитися «Хроніка» Каріона (про неї докладніше далі). Додатковим аргументом на користь такої гіпотези є твір Дубовича «Obrona cerkwi sobornej apostolskiej przeciw wszystkim heretykom»⁵⁴. Підтвердити чи

⁵² Pyl Th. Herlitz David. *Allgemeine Deutsche Biographie*. Leipzig, 1880. Bd. 12. S. 118 [Електронний ресурс]. *Режим доступу*: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd121877817.html#adbcontent>.

⁵³ Kalendarz prawdziwy cerkwi Chrystusowey od W. Oycy Iana Dubowicza, archimandryty monastera Dermańskiego. W Wilnie: w drukarni Oycow Bazyljanow Monast. S. Troycy, 1644 [Електронний ресурс]. *Режим доступу*: <https://jbc.bj.uj.edu.pl/publication/394154>.

⁵⁴ Chodynicki K. Dubowicz Jan. *Polski Słownik Biograficzny*. Kraków, 1939–1946. T. 5. S. 436–437.

спростувати такі припущення допоможе подальше вивчення приміток у текстах дерманського архимандрита.

«Хроніка» Йоганна Каріона. Третій запис у списку «МагOMETанських, єретичних та схизматичних книг»: «Chronicon Carionis auctum a Melanthere et Peucero» (№ 264). У фондах Музею книги і друкарства м. Острога виявлено примірник цієї книжки, а саме франкфуртське видання 1572 р. латинською мовою, на якому є рукописний екслібрис: «ex libris Monasterij Dermanensis»⁵⁵ (іл. 2).

Йоганн Каріон (1499–1537) – придворний астролог бранденбурзького принца Йоахима I Нестора з династії Гогенцоллернів. Каріон передбачив декілька подій для принца, а в 1531 р. роботами астролога зацікавився Філіп Меланхтон. Найвідоміша з них – «Хроніка», екземпляр якої й був у бібліотеці Дерманської обителі. Цю першу протестантську універсальну історію від створення світу до XVI ст. згодом неодноразово перевидавали, доповнюючи чи видозмінюючи після авторської публікації 1532 р. німецькою мовою. Переклад латиною вперше побачив світ у 1537 р., а потім з'явилися й численні переклади іншими мовами, що часто виходили впродовж XVI–XVII ст.

«Хроніка» Каріона – це текст традиції *Fürstenspiegel*, що є своєрідним засобом морального напучування майбутніх державних правителів за допомогою історичних наративів про взірцево добрі та погані історичні постаті. Каріонів збірник прикладів для молодих принців відзначається тим, що до його появи долучився Меланхтон, який прагнув показати у творі формування середньовічної Німецької імперії Каролінгів, zaangażованість папства до світських проблем та зростання ролі Османів. Та оскільки Меланхтон не встиг повністю опрацювати «Хроніку», то справу завершував його родич і спадкоємець Каспар Пойцер (1525–1602)⁵⁶. Тому в інвентарному записі й маємо

⁵⁵ Музей книги і друкарства м. Острога, КН-2808, нн. арк. 1.

⁵⁶ Lotito M. A. *The Reformation of Historical Thought*. Leiden; Boston, 2019. P. 25–29.

згадки про трьох осіб – Каріона, Меланхтона й Пойцера. Варіант 1572 р. суттєво відрізнявся від оригінальної версії – передовсім тим, що він написаний з перспективи реформаційних ідей⁵⁷.

«Хроніка» Каріона увійшла вже до реєстру заборонених книг Католицької церкви – «Римського індексу» папи Павла IV, що був укладений 1557 р., а після 1559 р. став більш відомим як «Index librorum prohibitorum». Основні цензурні виправлення у «Хроніці», звісно, стосувалися її антипапських сюжетів⁵⁸. І все ж, незважаючи на «забороненість» книги для католицьких осередків, її можна було знайти в монастирських бібліотеках, хоч і без титульного аркуша або без справжнього прізвища автора в реєстрах книжок⁵⁹. Без титульної сторінки зберігся і дерманський примірник «Хроніки» (див. *іл.* 2). Причиною такого його вигляду могло стати цілеспрямоване викидання заголовного аркуша тексту, що входив до списку недозволених. З'ясувати, чи це справді так, дасть змогу детальніший аналіз збережених зразків забороненої літератури з василіянських чернечих осередків.

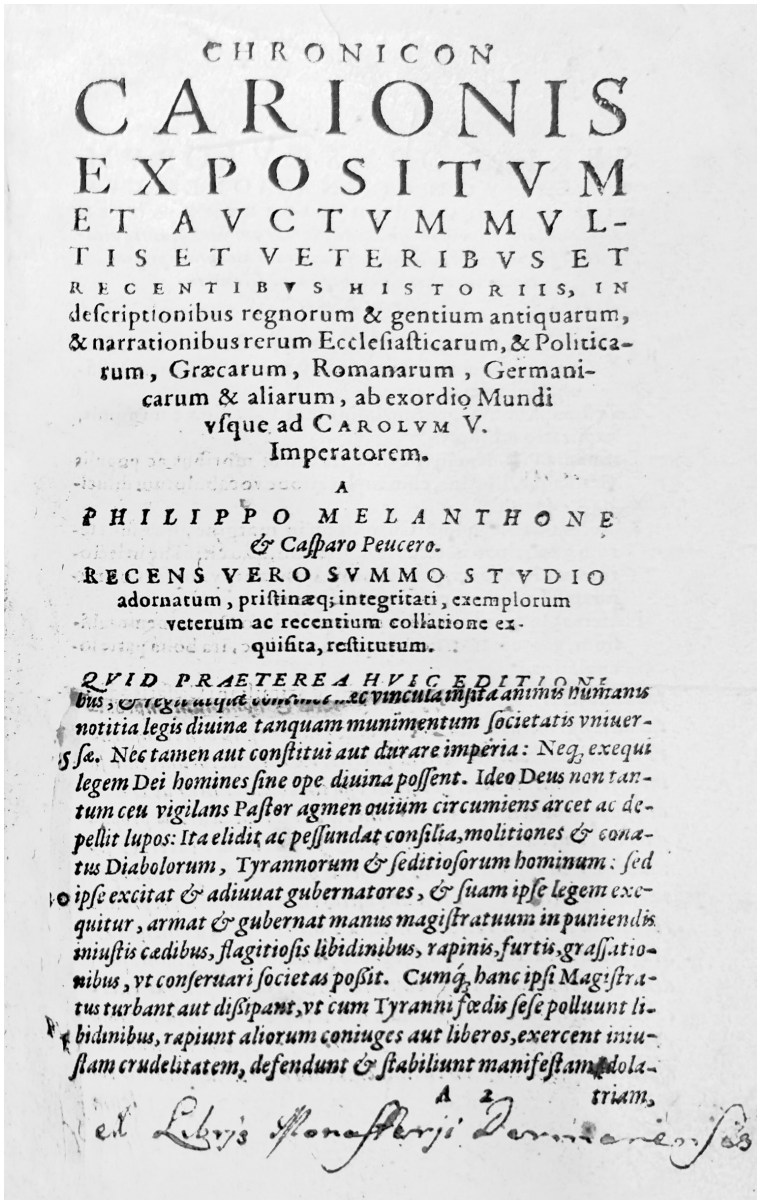
«Алфавіт» Йоаникія Галятовського. У досліджуваному переліку книг Дерманської обителі фігурує й твір Йоаникія Галятовського, записаний як «Alphabetum Joanicij Galatowski in 4to» (№ 265). Потрапив він сюди з котроїсь із двох імовірних причин: або тому, що автор праці православний, або через наявність у назві слова «heretykom». У середині XIX ст. примірник чернігівського видання 1681 р. «Алфавіту» ще був у Дермані, на що вказав владика Єрофій: «Алфавить Иоаникія Галатовскаго Архимандрита Черниговскаго Елецкаго Монастыря въ четверть листа»⁶⁰.

⁵⁷ Структуру та зміст видання 1572 р. подано в: Lotito M. A. The Reformation of Historical Thought. P. 185–206.

⁵⁸ Ibid. P. 223–225.

⁵⁹ Ibid. P. 227–228.

⁶⁰ [Иерофей (Лобачевский), еп.]. Историческая записка о Дерманском монастыре... С. 333.

Іл. 2. Рукописний екслібрис Дерманської архимандрії на книзі
 «Chronicon Carionis» (Франкфурт, 1572). Джерело:
 Музей книги і друкарства м. Острога, КН-2808, нн. арк. 1

У своєму трактаті «Alphabetum albo Słownik rozmaitym here-
tykom niewiernym», обсягом понад 300 сторінок, Йоаникій Га-
лятовський в алфавітному порядку перераховує бл. 180 ересей,
тобто відхилень від ортодоксального християнського вчення, –
концепції античних і ранньохристиянських філософів, серед-
ньовічні й «нові» ересі, китайські, японські, ісламські забобо-
ни, язичницькі пережитки в колядуванні й обрядах на Купала.
Чимало інформації подано про «хибність» учень лютеран, каль-
віністів, антитринітаріїв. Але, як зауважує Наталя Яковенко,
православний автор не згадує католиків серед «ворогів» чи
єретиків⁶¹. Тому й не дивно, що книжка побутувала в книго-
збірнях василіянських монастирів. Навіть більше, твори Галя-
товського входили до читацького канону василіянських черне-
чих осередків Львівської єпархії 1760–1770-х рр.⁶² Примірки
«Alphabetum» мали окремі ченці, як-от архидиякон Партеній
(Ломиковський) († 1729), який був настоятелем обителі в Під-
гірцях (саме там по його смерті цей екземпляр і залишився)⁶³.

* * *

Виявляючи в інвентарних описах монастирських бібліотек
рубрики *libri prohibiti*, логічно було б припустити, що василіяни
послугувалися «Індексми заборонених книг», на підставі
яких і фільтрували наявну літературу. Загалом у 1701–1813 рр.
з'явилося друком 182 випуски таких «Індексів», 69 з них було
підготовлено Конгрегацією індексу та ще 113 – Конгрегацією
інквізиції. Випуски були «одиничні» (для конкретних творів,
одного чи декількох) та «колективні» (підсумкові за певний
період). Наприклад, 20 січня 1757 р. заборонявся один твір –
Вольтера «La Pucelle d'Orléans. Poème Héroïcomique», натомість
4 березня 1709 р. оприлюднено перелік 108 назв⁶⁴. Зіставлення

⁶¹ Яковенко Н. У пошуках Нового Неба... С. 313, 318, 323.

⁶² Альмес І. Від молитви до освіти... С. 205, 207.

⁶³ Там само. С. 188, 212.

⁶⁴ Wolf H. Introduction to the Edited Bandi Collection 1701–1813. *Römische Bücherverbote. Edition der Bandi on Inquisition und Indexkongregation 1701–*

Індексу 1786 р. з інвентарем бібліотеки Дерманської архимандрії 1791 р. могло б підтвердити гіпотезу про користування василіянами тими списками, що їх укладали Конгрегації. Зокрема, базельське видання 1550 р. Корану латинською мовою числиться серед заборонених ще за «тридентським Індексом»⁶⁵, як і твори Йоганна Каріона, Каспара Пойцера, про що зазначено і в Індексі 1786 р.⁶⁶ Проте не вдалося віднайти записи про «Календар» Герліца. Та й працю Галятовського не було внесено до жодного з римських індексів. Тому все-таки малоймовірно, щоб під час укладення рубрики «Магометанські, єретичні та схизматичні книги» Дерманської монастирської бібліотеки взяли за основу якийсь з «Індексів заборонених книг». По-перше, жоден примірник таких видань не нотується в інвентарі 1791 р. По-друге, сама назва рубрики вказує на відмінне трактування згаданої категорії – не *libri prohibiti*, а *libri haeretici*. Тож тільки в результаті подальших студій василіянських монастирських бібліотек вдасться більш аргументовано виділити причини відсутності практик фіксувати заборонену літературу та особливості виокремлення саме «єретичних і схизматичних» книг.

1813 / auf der Basis von Vorarbeiten von H. H. Schwedt bearbeitet von U. Painter und Ch. Wiesneth. Paderborn; München; Wien; Zürich, 2009. S. XXX–XXXI (Römische Inquisition und Indexkongregation. Grundlagenforschung I: 1701–1813 / Hrsg. von H. Wolf).

⁶⁵ Index librorum prohibitorum Sanctissimi Domini Nostri Pii Sexti... P. 179.

⁶⁶ Ibid. P. 48, 224.